

prediker wel vast, dat ons in Genesis historische feiten worden meegedeeld? De verontruste broeder diende een bezwaarschrift in, en zo raakte de bal aan het rollen. Dat alles wordt dan in deze bundel nader uiteengezet en geanalyseerd. De eerste twee hoofdstukken leggen de basis, met een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen (D. Th. Kuiper), en een levens- en vooral ook een karakterschets van de hoofdrolspeler dr. J. G. Geelkerken, predikant van de gereformeerde kerk van Amsterdam-Zuid (M. J. Aalders). Dan volgen er drie over de wijsgerige (G. Harinck) en theologische achtergronden (K. van Bekkum en D. van Keulen). Een apart hoofdstuk is gewijd aan de kerkrechtelijke aspecten (T. Barnard). De laatste twee tentoonstellingen behandelen de reacties van tijdgenoten, zowel binnen als buiten de gereformeerde kerken (J. Exalto en W. Berkelaar).

Het spreekt vanzelf dat zich tussen de acht auteurs wel nuanceverschillen voordoen. Van duidelijke tegenstellingen is echter geen sprake, zodat het boek ons in alle verscheidenheid toch in feite één beeld presenteert. We krijgen de indruk dat het ging om een conflict, dat heel goed vermeden had kunnen worden. Het is vooral zo hoog opgelopen, omdat beide partijen niet anders wilden. Zeker bij Geelkerken lijkt dat duidelijk het geval. Hij zag zichzelf als de representant van de intellectuele voorhoede, wiens recht van spreken niet door kerkelijke censuur mocht worden ingekort, en weigerde daarom zich te verantwoorden. Steeds weer benaderde hij de zaken uitsluitend van de formele zijde, zonder een inhoudelijke gedachtewisseling aan te gaan. Zijn meest besliste opposenten daarentegen grepen deze kans aan om de kerken te bewaren voor een afbuiging naar links. Daarin zijn ze trouwens ook geslaagd. De rust keerde terug. Na 1926 valt in gereformeerde kring weinig meer te bespeuren van de vooruitstrevende elite waarvan Geelkerken een woordvoerder was geweest. Van die vier boven genoemde hoogleraren verlieten er twee uit eigen beweging de Vrije Universiteit. De twee anderen hebben zich aangepast.

Op langere termijn heeft Geelkerken het gewonnen. In 1967 herriep de synode van de gereformeerde kerken de besluiten van haar voorgangster uit 1926. Dat is ook wel het perspectief van deze bundel. Er zit aan de zaak natuurlijk ook een andere kant. De kwestie-Geelkerken is heel eenvoudig uit te leggen aan buitenstaanders. Dat valt veel moeilijker met de kwestie-Schilder, die een kleine twintig jaar later speelde. Toch zijn duizenden met Schilder meegegaan, en met Geelkerken slechts honderden. Kennelijk liet zijn probleem de gemeente onberoerd, en had het kerkvolk vertrouwen in de synode. Daar zou ik dan ook best een hoofdstuk over hebben willen lezen. Maar misschien zal dat de stof zijn voor een volgend deel in deze Kamper historische reeks.

A. Th. van Deursen

A. E. Kersten, mmv E. Th. Mos, ed., *Londense dagboeken van jhr. ir. O. C. A. van Lidth de Jeude januari 1940-mei 1945, I, januari 1940-december 1942, II januari 1943-mei 1945* (Rijks geschiedkundige publication. Kleine serie XCV, XCVI; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2001, xxi + 1697 blz., €81,68, ISBN 90 5216 120 8).

Dit gigantisch ogende, maar uiterst onderhoudende dagboek is in twee opzichten uniek. Ten eerste bestrijkt het — in soms zeer uitvoerige aantekeningen van dag tot dag — nagenoeg de gehele Londense oorlogsp periode van de Nederlandse regering in ballingschap. Ten tweede bleef het dagboek niet tot aantekeningen over zakelijke onderwerpen beperkt, maar is het met recht een egodocument. Het geeft een goed beeld van het leven en dan vooral het goede leven

in de oorlogsjaren, zoals het door sommige leden van de Nederlandse gemeenschap in ballingschap werd geleid. Tot deze laatste behoorde de schrijver van het dagboek, de liberale minister van waterstaat in de kabinetten Colijn III (1935-1937 en V (1939) Van Lidth de Jeude. Als waterbouwkundig ingenieur was hij zonder meer voor deze taak berekend. Of hij dat ook was voor het ministerschap van oorlog dat hij van september 1942 tot februari 1945 bekleedde in het kabinet Gerbrandy (II) is twijfelachtiger.

Van Lidth geloofde wèl helemaal in zichzelf. Beschikte hij door zijn jarenlange werkzaamheden in het buitenland als waterstaatsingenieur, door zijn talenkennis en kordate manier van optreden, niet over de kennis van de wereld en het internationale zakenleven, alsmede over andere ministeriële bekwaamheden, waaraan het de meeste andere leden van het kabinet, door het toeval van de oorlog aangespoeld op de krijtrotsen van Albion, zo jammerlijk ontbrak? Hij kan daarom in zijn dagboek uiterst kritisch zijn op zijn omgeving. Hij was ook een ijdele man. Bijzonder sympathiek komt hij bepaald niet op ons over. Een, overigens in zijn tijd in de 'betere' kringen wijdverbreid, latent antisemitisme, dat hier en daar (1302) in zijn dagboek doorschemert, ('Deze jood is een journalist.') treft evenmin aangenaam.

En toch neemt Van Lidth de lezer op den duur voor zich in. Vaak door zijn rake typering, zijn zorg om familieleden thuis, in het bijzonder om zijn krijgsgevangen zoon Cees en de eerlijkheid die hij ook tegenover zichzelf in zijn dagboek aan de dag legt. We leren hem te goed kennen om niet veel door de vingers te zien. Daarnaast oogt het boek soms als een beknopte Michelin-gids. Lees bijvoorbeeld zijn aantekening bij oudejaarsavond 1943 (1152): 'Een licht maal met koude faisant en thee. Tegen middernacht 'supper' met prachtige oesters en kalkoen, waarbij een Mötet Chandon 1928.' Elders wordt verslag gedaan van het savoureren van een uitstekende fles Chateau Talbot 1934 en dat maar voor slechts 17.6, dus nog niet eens één pond (1273)!

Het is dan ook wel te begrijpen dat in de kleine Londense gemeenschap, waarin kwaadsprekerij *bon ton* was, Van Lidth ervan beticht werd dat hij soms in benevelde staat op zijn departement verscheen, om daar bijvoorbeeld naar de verhalen van pas aangekomen Engelandvaarders te luisteren die vertelden over de verschrikkingen in Holland. Geen verheffende ontvangst uiteraard, waarover ook L. de Jong in zijn grote geschiedwerk de staf breekt. Het had in zoverre dit onverwachte resultaat dat de familie de dagboeken integraal beschikbaar stelde — de schrijver zelf had met openbaarmaking tot het jaar 2002, vijftig jaar na zijn dood willen wachten — om te laten zien dat Van Lidth nog wel meer in zijn mars had. Het deed De Jong overigens niet van mening veranderen, al maakte hij vanaf deel 9 gretig van het dagboek van Van Lidth de Jeude gebruik.

Inderdaad komt deze laatste als een niet onbekwaam minister van oorlog op ons over. Tegen de geduchte landsvrouw, koningin Wilhelmina, toonde hij zich beter opgewassen dan zijn meeste ambtgenoten. Hoezeer zij het Londense toneel overheerste wordt wel duidelijk uit de talloze verwijzingen naar haar in de uitvoerige index, waarvoor de bewerkers alle lof verdienen. Van Lidth vond de koningin 'bitter' in haar oordeel over anderen en de omgang met haar 'zeer moeilijk', maar daar stonden haar 'kloeke houding' na het uitbreken van de oorlog en haar resoluut verwerpen van elk defaitisme tegenover (1063, 1213-1214). Ontgoocheld is hij wel als hij later te horen krijgt dat zij hem 'een kapitalist' vindt (1297).

Deze weinige aanhalingen mogen duidelijk maken, dat dit dagboek evenals het werk van De Jong bij geen enkele volgende beschrijving van de Londense periode gemist zal kunnen worden. Het wachten is nu op de grote studie die deze Nederlandse gemeenschap in ballingschap zelf tot uitgangspunt neemt. Albert Kersten heeft een Hercules-werk verricht waarvoor latere historici hem dankbaar zullen zijn. Bovendien geven de eerste honderd pagina's van Van Lidth's

journaal een boeiend — ik zou haast zeggen beklemmend — beeld van de koloniale samenleving in Nederlands-Indië aan de vooravond van de catastrofe. Van Lidth was zich daarvan uiteraard niet bewust toen hij tussen maart en mei 1940 Java en Sumatra bereisde. Niettemin is zijn verslag door zijn scherpe observaties van de kleine koloniale gemeenschap die hij er aantrof een prachtig tijdsbeeld geworden.

Als toch de kritiek in een recensie niet mag ontbreken, dan zou ik wel hebben gewenst dat de inleiding uitvoeriger was geweest en het beeldmateriaal scherper. Ook een genealogie van de familie Van Lidth zou goede diensten hebben bewezen bij het traceren van de vele bloed- en aanverwanten die in het dagboek ter sprake komen. Daarentegen hadden de dagelijkse samenvattingen van het oorlogsnieuws verder kunnen worden uitgedund. Maar al met al, om trouw te blijven aan Van Lidths waardenpatroon, verdient deze uitgave zeker een ster.

Cees Fasseur

D. Hondius, met medewerking van M. Gompes-Lobatto, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943* (Amsterdam: Vassallucci, 2001, 319 blz., €22,50, ISBN 90 5000 322 2).

In 2001 is het precies zestig jaar geleden dat het Joods Lyceum werd opgericht, na de verordening van de Duitsers dat joodse en niet-joodse kinderen niet onder één dak mochten verkeren. Van de 490 kinderen die deze school bezochten, overleefde slechts de helft de oorlog.

'De isolatie en vervolging van joodse schoolkinderen is, wonderlijk genoeg, niet eerder onderwerp van een zelfstandige publicatie geweest. Het gegeven is wel bekend van ego-documenten en korte notities in algemene overzichtswerken' schrijft Dienne Hondius in het voorwoord. Even verder nuanceert ze zelf deze stelling door te wijzen op het werk van Ab Caransa, die met: *Van school verwijderd. Jood*, de lotgevallen van de ambachtsschoolleerlingen te boek stelde. Caransa beschreef met dit werk de lotgevallen van het proletariaat. Met zijn andere werk: *Verzamelen op het Transvaalplein*, deed hij hetzelfde.

Waar *Absent* wel uniek in is, betreft de sociale klasse die beschreven wordt en de wijze waarop dit geschiedt. De leerlingen van het Joods Lyceum behoorden namelijk voornamelijk tot de middenklasse en de gegoede burgerij. Dienne Hondius heeft in samenwerking met oud-leerlinge Miep Gompes-Lobatto zoveel mogelijk nog levende leerlingen en docenten getraceerd en gesproken, en op indringende wijze de korte maar tumultueuze geschiedenis van het schooltje aan de Stadstimmertuin nr. 1 in Amsterdam geschreven. Zij heeft het boek chronologisch opgebouwd, beginnend bij de maatregelen van isolement en uitsluiting. Het blijkt dan dat de gemeente Amsterdam zich wel heel erg heeft ingespannen om de bezetter tegemoet te komen bij het isoleren van joodse leerkrachten en leerlingen. Binnen een maand was de relocatie naar aparte scholen geregeld.

Al zijn we bekend met wat er tijdens de bezetting is voorgevallen, doordat dit boek zich toespitst op de lotgevallen van docenten en leerlingen van een van de joodse scholen in Amsterdam, worden de lotgevallen persoonlijk en komt het allemaal erg dichtbij. Wat het confronterend maakt, is dat de diverse onderwerpen geïllustreerd worden met persoonlijke herinneringen van overlevenden, oorspronkelijk bronnenmateriaal en foto's. Tegen de achtergrond van de gebeurtenissen tijdens de bezetting, wordt eigenlijk een tweetal jaren van een lyceum beschreven zoals dit nu nog zou kunnen bestaan. Met schooltoneel, excursies, tentamens, absentebriefjes, feesten, verliefdheden en een zeer modern aandoend onderwijsaanbod. Zo organiseerde Presser een Romantiekursus waarin een serie voordrachten, speciale lessen en